

The Persuasive Style of *Tazkira al-Awliya's* Revelations in Teaching the Basics of Practical and Theoretical Mysticism

Somayeh Khademi 

Assistant Professor, Department of Religions
and Mysticism, Faculty of Theology and
Islamic Studies, Azarbaijan Shahid Madani
University, Tabriz, Iran

Fatemeh Zamani * 

Assistant professor, Department of persian
language and literature, Faculty of Humanities,
kosar university of Bojnord, Bojnord, Iran

Extended Abstract

1. Introduction

Farid al-Din Attar Neyshaburi (540-618 AH) wrote *Tazkirat al-Awliya* with the intention of imparting the fundamentals of mysticism. The revelations of mystics are the subject of many anecdotes in this book. Sheikh Farid al-Din considers many of these revelations to be a suitable context for teaching and educating the foundations of

* Corresponding Author: f.zamani@kub.ac.ir

How to Cite: Khademi, S., Zamani, F. (2025). The Persuasive Style of *Tazkira al-Awliya's* Revelations in Teaching the Basics of Practical and Theoretical Mysticism. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 4, No. 7, 107. 148. doi: [10.22054/msil.2025.81320.1132](https://doi.org/10.22054/msil.2025.81320.1132)

practical and theoretical mysticism, for the benefit of enthusiasts, and for convincing the audience (perhaps opponents and adversaries) to approve of the mystics' lifestyle. The didactic style involves the use of persuasion as one of its methods. Persuasion or persuasion is the process of a conscious effort by an individual or organization to change the attitudes, beliefs, values, and perspectives of an individual or group (Gill and Edfar, 2005: 51; Hakim Ara, 2008: 27). The influence of factors like the subject, type of communication (verbal or non-verbal), communication context, cultural, political, and social contexts play a role in persuading. Also, things such as captivating, presenting a message with reasoning, accumulating the audience's emotions, magnifying, highlighting, associating meanings, creating fear, humor, repetition, using symbols, comparing, and giving testimony to people are considered methods and techniques of persuasion (Danshour et al., 2017: 49-52; quoted by Parsa and Saeidi Moghadam, 2017: 2).

2. Research Question

The present study seeks to answer this fundamental question: How has Attar Neyshaburi, in his book *Tazkirat al-Awliya*, through an educational and persuasive style, explained the concepts of practical mysticism (repentance, piety, asceticism, poverty, patience, trust, contentment, care, closeness, love, fear, hope, longing, intimacy, assurance, observation, certainty, annihilation in Allah) and? Theoretical mysticism (monotheism, manifestation, knowledge of the truth, guardianship, and the perfect human being)?

3. Literature Review

Revelation and its reinterpretation by mystics and philosophers have been the subject of research. For example, Qasem Kakaei and Abbas Ahmadi Saadi in their article "The Nature of Mystical Revelation from the Perspective of Sadr al-Mutalahin" (2008) have examined the

principles of transcendental wisdom such as the originality and unity of personal existence based on occult revelations. Also, Buyuk Alizadeh and Abbas Ahmadi Saadi in their article “What is Revelation and Mystical Experience from the Perspective of Ibn Sina” (2007) have examined Ibn Sina’s view on revelation, and the most important result of this study is the conclusion that Ibn Sina believed in the intuitive unity of the mystic with God in revelations, not existential unity. Elham Tamadon and Mohammad Reza Nasr Isfahani's article on Roozbahan Baqli's revelations in *Kashf al-Asrar* (2018) explored the relationship between discovery and intuition. In the article “Understanding the Process of Perception in Revelation Step by Step” (2018), Mohammad Taghi Pournamdarian and his colleagues have pointed out that after undergoing continuous austerities, the mystic can enter the “ideal” world with the help of his active imagination and understand the truths through his “heart.” Mystical Discovery and Intuition was defined by Seyyed Eshaq Hosseini Kohsari in his article (2010), and he also differentiated between dignity and intuition, and identified the two types of revelation: merciful and satanic. Seyyed Ahmad Parsa and Mohammad Saeedi Moghadam, in their article “Nizami’s Persuasive Style in Expressing Educational Themes Relying on Qasayid” (2017), have examined the educational verses of Nizami’s Qasayids to both demonstrate his special technique in expressing sermons, advice, and wisdom and to provide a chapter for familiarizing oneself with these themes in Nizami’s Qasayids. In her article “Rhetorical Techniques of Persuasion in Rashidi’s Thoughts (Correspondence)” (1402), Tahereh Ishani has examined Rashid al-Din Fazlallah’s letters entitled “Thoughts” to determine which rhetorical techniques Rashid al-Din Fazlallah used to persuade the audience in order to achieve the main function of the letters, and which rhetorical techniques were most widely used as stylistic Indicators in Rashid al-Din’s letters. Mina Shakir and her colleagues have

scrutinized and evaluated Rumi's methods in the narrative of Nakhjiran and the Lion to persuade the audience. Until now, there has been no research on the persuasive style of revelation and its function in explaining the foundations of practical and theoretical mysticism.

4. Methodology

The article is written through a descriptive-analytical and library approach, using the revelations from Attar Neyshaburi's book *Tazkirat al-Awliya*. First, the revelations that contain the concepts of practical and theoretical mysticism have been extracted, and then the reflection of the principles of practical and theoretical mysticism on the stories of *Tazkirat al-Awliya*, in Attar's persuasive-didactic tone and style, has been examined.

5. Discussion

The content and theme of literary works can determine their classification into different styles, such as epic, lyrical, mystical, didactic, and so on. The author or poet who uses the didactic style aims to instruct moral and educational principles. In the didactic style, persuading the audience is of great importance. Persuasion is the act of communicating in such a way that the message can be penetrated into the audience's soul and make it effective (Moradi, 2005: 21).

Sheikh Farid al-Din Attar Neyshaburi's book *Tazkirat al-Awliya* reveals various revelations, all of which are intended to explain both practical and theoretical mysticism. Explaining practical and theoretical mysticism to the audience is one of the educational and persuasive functions of revelation, which influences their mind and conscience. Attar has paid attention to two parts of practical mysticism, namely, the states (repentance, piety, asceticism, poverty, patience, trust, and contentment) and the states (care, nearness, love, fear, hope, longing, intimacy, confidence, observation, and certainty). In the area of theoretical mysticism, he has discussed monotheism,

manifestation, truth, knowledge, guardianship, and the perfect man or woman. The syntactic and semantic structure of the words in these revelations leads the audience to change their attitude towards the lifestyle of the mystics and align themselves with the mystical discourse and ideology in a persuasive manner.

6. Conclusion

According to this study, Attar has employed the revelations of the mystics to teach mystical principles and persuade audiences to accept these concepts. Considering the connection that the mystic finds in revelation with the unseen world, Attar tries to provide a precise definition of each of these positions and states in an allegorical and indirect manner and, by evoking the emotions and thoughts of the audience, rational analogy, association of the mystic's state in the audience's mind, and identification with him, he changes his behavior and Actions. Therefore, by employing persuasive methods such as the questioning method, the conditional method, the method of warning and preaching, the use of allegory and allusion, dialogue and dramatic atmosphere, the emotional tone of the discourse, the brevity of speech, and the rhythm of speech, he explains the positions and states of the mystics and the different degrees of each of the positions and States. He used the method of warning and caution in his narration of revelation to teach the concept of monotheism, emphasizing God's unity and oneness. To explain the nearness of the audience, by observing concrete examples of those who have divine nearness, he is convinced that he too should change his behavior and mental attitude in order to understand such a state. The audience indirectly teaches the concept of fear by Attar's mention of the revelation that happens to Raja in the spatial narration of warning and caution, in which he was caught. With the revelation that occurs to Dhul-Nun of Egypt, he calls the audience in an allegorical and suggestive way to endure poverty

and stop being greedy for the help of the lowly, and to be in need of the Almighty. Thus, teaching in a persuasive manner in mystical works can be achieved with the help of the revelation in Tazkirat al-Awliya.

Keywords: teaching style, persuasion, revelation, practical mysticism, tazkirat- al-awliy.





--- دو فصلنامه علمی - تخصصی عرفان پژوهی در ادبیات -----

دوره ۴، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۴۰۴، ۱۰۷-۱۴۸

msil. atu. ac. ir

DOI: [10.22054/msil.2025.81320.1132](https://doi.org/10.22054/msil.2025.81320.1132)

سبک اقناعی مکاشفات تذکرة الاولیاء در تعلیم مبانی عرفان عملی و نظری

استادیار، گروه ادیان و عرفان، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی
آذربایجان، تبریز، ایران

سمیه خادمی 

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کوثر بجنورد،
بجنورد، ایران

فاطمه زمانی* 

چکیده

در اصطلاح عرفانی، مکاشفه به معنای آشکار شدن حقایق معنوی و امور غیبی بر قلب عارف است. رویارویی بی‌واسطه عارف با حقایق امور در مکاشفات، دربردارنده نکات ارزشمندی در حوزه مسایل معنوی و خصوصاً عرفان عملی و نظری است. تذکرة الاولیای عطار مشتمل بر مکاشفات و حکایات فراوانی درباره یافته‌ها و کشف و شهودهای عرفانی عارفان است که بلاغت کلام و لحن و فضای سخن به آن جلوه ویژه‌ای بخشیده است. عطار با هدف ایجاد تغییر در رفتار و نگرش مخاطبان خود به نقل مکاشفات عرفا پرداخته است و از سبکی اقناعی به منظور تعریف و تعلیم آموزه‌های عرفانی استفاده کرده است. از این رو، مقاله حاضر به بررسی سبک اقناعی و شگردهای بلاغی مکاشفات تذکرة الاولیاء در آموزش مبانی عرفان عملی و نظری پرداخته است. روش انجام این پژوهش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای منابع کتابخانه‌ای است. نتیجه این بررسی حاکی از آن است که عطار در نقل مکاشفات اولیاء با اسلوب اقناعی مانند تبشیر، تحذیر، تلمیح، استفهام به شیوه‌ای غیرمستقیم با برانگیختن احساسات و اندیشه مخاطب، ایجاد حس ترس یا اشتیاق، تداعی مکاشفه در ذهن و همذات‌پنداری با عارف به تعلیم مقامات و احوال در عرفان اسلامی مانند توحید، تجلی، معرفت به حق، ولایت و انسان کامل می‌پردازد.

واژگان کلیدی: سبک تعلیمی، اقناع، مکاشفه، عرفان عملی، عرفان نظری، تذکرة الاولیاء.

* نویسنده مسئول: f.zamani@kub.ac.ir

۱. مقدمه

فریدالدین عطار نیشابوری (۵۴۰-۶۱۸ ه. ق) در تذکرة الاولیای خویش که یکی از اولین و مهم‌ترین تذکرة‌های عرفانی است، به ترجمه احوال و اقوال ۷۲ تن از عارفان مسلمان پرداخته است. وی در پایان مقدمه کتاب تذکرة الاولیاء، چنین ذکر می‌کند: «هر که این کتاب چنانکه شرط است برخواند و بنگرد، آگاه گردد که این چه درد بوده است در جان‌های ایشان که چنین کارها و این شیوه سخن‌ها از دل ایشان به صحرای آمده است» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: مقدمه ۹)، پیداست یکی از اهداف عطار از نگارش این کتاب، تعلیم آموزه‌های عرفانی در بستر نقل احوال و مقامات، سخنان و شیوه زیست عرفاست. بخش عمده‌ای از این کتاب مشتمل بر حکایات فراوانی پیرامون مکاشفات عرفاست. از دیدگاه روزبهبان بقلی، کشف نوعی پوشیدگی بر فهم است. زمانی که این پوشیدگی برطرف شود، عارف می‌تواند به وسیله چشم، حقایق را شهود کند. حقیقت مکاشفه، ظهور ملک و ملکوت است و عارفان می‌توانند جلال قدم جبروت را نظاره کنند و جلال و جمال الهی را ببینند و از مشاهده هر یک از اوصاف الهی، معرفتی را کسب کنند (بقلی شیرازی، ۱۳۷۴: ۵۵۷). ابن عربی نیز علم مکاشفه را کامل‌ترین راه برای معرفت الهی معرفی کرده است. او مکاشفه را این‌گونه تعریف کرده است که: «الْمُكَاشَفَةُ تَحْقِيقُ الْأَمَانَةِ بِالْفَهْمِ وَ تَحْقِيقُ زِيَادَةِ الْحَالِ وَ تَحْقِيقُ الْإِشَارَةِ الَّتِي تُعْطِيهَا الْمُحَاضَرَةُ»؛ به این معنی که «مکاشفه تحقیق (ثبوت) امانت است به واسطه فهم، و تحقیق زیادی حال، و تحقیق اشاره‌ای است که محاضره را می‌بخشد» (ابن عربی، بی‌تا: جلد ۲، ۱۳۲).

بنابر تعاریفی که از مکاشفه ارائه شد، می‌توان چنین استنباط کرد که نقل مکاشفات بستری مناسب برای تعلیم حالات و مقامات عرفا و اقناع مخاطب برای پذیرش حقیقت حال عرفاست. شیخ فریدالدین، بسیاری از این مکاشفات را بافتی مناسب برای آموزش و تعلیم مبانی عرفان عملی و نظری و بهره‌مندی مشتاقان از آن‌ها و اقناع مخاطبان (چه بسا مخالفان و معاندان) در تأیید سبک زندگی عارفان می‌داند.

یکی از روش‌های سبک تعلیمی استفاده از اقناع است. متقاعد سازی یا اقناع به فرآیند کوشش آگاهانه یک فرد یا سازمان برای تغییر نگرش، باورها، ارزش‌ها و دیدگاه‌های یک

فرد یا گروه گفته می‌شود (گیل و ادمز، ۱۳۸۴: ۵۱ و حکیم آرا، ۱۳۷۷: ۲۷). در اقناع عواملی چون موضوع، نوع ارتباط (کلامی یا غیر کلامی)، زمینه ارتباط، بسترهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی تأثیرگذار است. همچنین مواردی چون مجذوب کردن، عرضه پیام همراه با استدلال، انباشتن احساسات مخاطب، بزرگ‌نمایی، برجسته‌سازی، تداعی معانی، ایجاد ترس، طنز، صنعت تکرار، استفاده از نماد، مقایسه، گواهی دادن افراد از روش‌ها و فنون اقناع دانسته شده است (دانشور و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۹-۵۲ به نقل از پارسا و سعیدی مقدم، ۱۳۹۶: ۲).

مقاله حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به مکاشفاتی که در کتاب تذکرة الاولیاء عطار نیشابوری بیان شده است، می‌کوشد سبک تعلیمی و اقناعی عطار را در تبیین معانی و مفاهیم عرفان عملی و نظری مانند توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا و احوالاتی مانند مراقبت، قرب، محبت، خوف، رجاء، شوق، انس، اطمینان، مشاهده، یقین و همچنین فناء فی الله و بقای بالله و مباحث عرفان نظری مانند توحید، تجلی، معرفت به حق، ولایت و انسان کامل، رویارو واکاوی نماید.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی پیرامون مکاشفه و بازخوانی آرای عرفا و فلاسفه درباره آن انجام شده است. به عنوان نمونه، قاسم کاکایی و عباس احمدی سعدی (۱۳۸۷) در مقاله «ماهیت مکاشفه عرفانی از دیدگاه صدرالمتألهین» به بررسی اصول حکمت متعالیه مانند اصلت و وحدت وجود شخصی بر پایه الهامات غیبی پرداخته‌اند.

بیوک عزیزاده و عباس احمدی سعدی (۱۳۸۶) در مقاله «چیستی مکاشفه و تجربه عرفانی از دیدگاه ابن سینا» به واکاوی دیدگاه ابن سینا در باب مکاشفه پرداخته است که مهم‌ترین نتیجه حاصل از این بررسی استنتاج باورمندی ابن سینا به وحدت شهودی عارف با خداوند در مکاشفات نه وحدت وجودی است.

الهام تمدن و محمدرضا نصر اصفهانی (۱۳۹۷) در مقاله «کشف و شهود در مشرب عرفانی روزبهان بقلی»، مکاشفات روزبهان را در کتاب کشف الاسرار مورد بررسی قرار داده‌اند.

محمد تقی پورنامداریان و همکارانش (۱۳۹۷) در مقاله «درک گام به گام فرآیند ادراک در مکاشفه» به این نکته اشاره کرده‌اند که عارف پس از طی ریاضت‌های مداوم به یاری قوه تخیل فعال خویش می‌تواند وارد عالم «مثالی» و به واسطه «قلب» حقایق را درک کند.

سید اسحاق حسینی کوهساری (۱۳۸۹) در مقاله «کشف و شهود عرفانی» به تعریف کشف و شهود و تفاوت آن با کرامت پرداخته است و به دو نوع کشف رحمانی و شیطانی اشاره کرده و ملاک تشخیص کشف رحمانی را عقل و کتاب و سنت ذکر کرده است. سید احمد پارسا و محمد سعیدی مقدم (۱۳۹۶) در مقاله «سبک اقناعی نظامی در بیان مضامین تعلیمی با تکیه بر قصاید» به بررسی ابیات تعلیمی قصاید نظامی پرداخته است تا هم شگرد خاص وی را در بیان موعظه، پند و حکمت بنمایاند و هم بابتی برای آشنایی با این مضامین در قصاید نظامی باشد.

طاهره ایشانی (۱۴۰۲) در مقاله «شگردهای بلاغی اقناع در سوانح الافکار (مکاتبات) رشیدی» نامه‌های رشیدالدین فضل‌الله را با عنوان سوانح الافکار را مورد بررسی قرار داده است تا مشخص شود که رشیدالدین فضل‌الله برای اقناع مخاطب به منظور دستیابی به کارکرد اصلی نامه‌ها از چه شگردهای بلاغی بهره برده و دیگر آنکه کدام شگردهای بلاغی بیشترین کاربرد را به عنوان شاخص سبکی در نامه‌های رشیدالدین به خود اختصاص داده است.

مینا شاکر و همکارانش (۱۴۰۱) در مقاله «شگردهای مولوی برای اقناع مخاطب در داستان نخجیران و شیر»، شگردهای مولانا را در داستان نخجیران و شیر در جهت اقناع مخاطب، بررسی و تحلیل کرده‌اند.

تاکنون پژوهشی به صورت سبک اقناعی مکاشفه و کارکردهای آن در تبیین مبانی عرفان عملی و نظری مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته است. مقاله حاضر می‌کوشد تا

چگونگی انعکاس مبانی عرفان عملی و نظری را در حکایات تذکرة الاولیاء در لحن و سبک اقناعی - تعلیمی عطار مورد بررسی قرار دهد.

۳. مبانی نظری: سبک تعلیمی و اقناعی

سبک در اصل به معنای گداختن زر و نقره است، اما به طور مجازی به معنای طرز خاصی از نظم و نثر به کار برده‌اند. شاعر و نویسنده در تمام مراحل از انتخاب موضوع گرفته تا نوع کلمات، لحن و سیاق تألیف عناصر گوناگون به واسطه سبک، تأثیر خود را بر اثر بر جای می‌نهد (داد، ۱۳۸۵: ۵-۲۷۴). آثار ادبی بر حسب محتوا و درون‌مایه آن‌ها در سبک‌های مختلفی چون حماسی، غنایی، عرفانی، تعلیمی و... قابل طبقه‌بندی‌اند. در سبک تعلیمی هدف نویسنده یا شاعر، آموزش مبانی اخلاقی و تربیتی است. اقناع مخاطب در سبک تعلیمی از اهمیت بسزایی برخوردار است. اقناع فرآیندی ارتباطی است که می‌کوشد پیام را در جان مخاطب نفوذ دهد و به شیوه‌ای ترغیبی پیام در مخاطب مؤثر واقع شود (مرادی، ۱۳۸۴: ۲۱).

اقناع، فرآیندی است که گوینده با آراستن کلام به شگردهای عقلی و هنری به مباحثه و مناظره با مخاطب می‌پردازد. در فرآیند اقناع، گوینده با توسل به تعقل و احساس در قالب مهارت‌های کلامی و غیرکلامی و رسانه‌ای، ذهنیت افراد را غالباً جهت تغییر رفتار و ادار کردن آن‌ها به عمل معینی، تحت تأثیر قرار می‌دهد. در واقع، سبک اقناعی متضمن نوعی فشار روانی است که در مسیر ترغیب میان منطق و استدلال منطقی به هیجان‌ها متوسل می‌شود. به این ترتیب، اقناع حد واسط میان منطق و استدلال و تهدید و تنبیه به شمار می‌رود (بینگلر^۱، ۱۳۷۶: ۱۰).

در اقناع سه عنصر پیام‌رسان (گوینده)، مخاطب و پیام نقش مهمی را ایفا می‌کنند و هر یک باید حائز شرایط و ویژگی‌هایی باشند. گوینده باید مهارت ارتباطی، نگرش، دانش و موقعیت را دارا باشد. مخاطب باید از ویژگی‌های روان‌شناختی (هوش و عزت نفس) و

1. Bingler, O.

جامعه‌شناختی (جنسیت، سطح سواد و موقعیت اجتماعی) برخوردار باشد. پیام نیز باید قابل فهم، مستدل، قالب‌بندی شده و نتیجه‌بخش باشد (ساروخانی، ۱۳۸۳: ۲۵).
براساس آنچه درباره اقناع بیان شد در ادامه به بررسی شیوه‌های اقناع‌سازی عطار در بافت کلامی مکاشفات تذکرة الاولیا پرداخته خواهد شد.

۴. بررسی سبک تعلیمی- اقناعی مکاشفات در تذکرة الاولیاء

شیوه‌ها و شگردهای اقناعی به کار رفته در مکاشفات تذکرة الاولیاء را می‌توان در دو زمینه تعلیم عرفان عملی و عرفان نظری بررسی کرد. عرفان‌پژوهان در رابطه با ماهیت عرفان اسلامی آن را به دو بخش عرفان عملی و عرفان نظری تقسیم کرده‌اند. داوود قیصری در رساله التوحید و النبوة والولاية تعریفی برای عرفان ارائه کرده است که بخش اول آن ناظر بر عرفان نظری و بخش دوم آن ناظر بر عرفان عملی است. چنین که گفته است: «عرفان در بُعد نظری، علم به خداوند سبحان از حیث اسما و صفات و مظاهر او و احوال و احکام مبدأ و معاد است. همچنین علم به حقایق عالم و نحوه رجوع آن به حقیقت واحدی که ذات احدی است. در بُعد عملی، شناخت راه سلوک و تلاش برای رهایی نفس از تنگناهای قیود جزئی و در نهایت وصول به مبدأ نفس و پیدایش وصف اطلاق و کلیت برای آن است» (قیصری، ۱۳۸۱: ۷).

۴-۱. سبک اقناعی مکاشفه در عرفان عملی

یکی از کارکردهای تعلیمی و اقناعی مکاشفه، تبیین مباحث عرفان عملی در ذهن و ضمیر مخاطب است. در ادامه ابتدا تعاریفی از هر یک از مقامات و احوالات ارائه می‌شود و سپس با ذکر مثال‌هایی از مکاشفات تذکرة الاولیاء بررسی خواهد شد که چگونه ساختار نحوی مکاشفات در این اثر به شیوه‌ای اقناعی به تبیین مبانی عرفان عملی پرداخته است. با توجه به اینکه تعداد مکاشفات زیاد است، تنها موارد محدودی ذکر می‌شود.

۴-۱-۴. اسلوب اقناعی در تعلیم مقامات

بنابر نظر عارفان، مقام مرتبه‌ای است که سالک با کوشش و اجتهاد خویش آن را کسب می‌کند و دارای ثبات و پایداری است (هجویری، ۱۳۸۷: ۵۴۴ و کاشانی، ۱۳۸۷: ۱۳۵). از مهم‌ترین مقامات عرفانی می‌توان به توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا، اشاره کرد. در تذکرة الاولیاء مکاشفات بسیاری وجود دارد که درون‌مایه آن به تبیین هر یک از این مقامات می‌پردازد و ساختار نحوی و معنایی کلام، مخاطب را به شیوه‌های اقناعی به تغییر نگرش نسبت به سبک زندگی عرفا و همسو شدن با گفتمان و ایدئولوژی عرفانی سوق می‌دهد.

۴-۱-۱-۴. در تعلیم مقام «توبه»

توبه یکی از مقامات عرفانی است که در بعضی منابع از آن تحت عنوان اولین مقام عرفانی نیز نام برده شده است (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۷۴). تعدادی از مکاشفات تذکرة الاولیاء، پیرامون توبه سالکان و عارفان است. از جمله می‌توان در مورد توبه بشر حافی نیز بیان شده است که یک روز که وی مست بوده در راه کاغذی می‌بیند که روی آن «بسم الله الرحمن الرحیم» نوشته شده است، او کاغذ را برمی‌دارد و معطر می‌کند و آن را می‌بوسد و با احترام در جایی می‌گذارد.

طبق آنچه عطار نقل کرده است انسان بزرگی در خواب می‌بیند که از جانب غیب به او می‌گویند: «برو و بشر را بگوی که طیبیت اسمنا فطیبناک، و بجلت اسمنا فبجلناک و طهرت اسمنا فطهرناک. فبعتی لاطیین اسمک فی الدنیا و الآخرة». زمانی که این شخص این موضوع را برای بشر بازگو می‌کند، سبب توبه وی می‌گردد (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱: ۱۰۷). این مکاشفه با لحن و فضایی تبشیری با استفاده از سه جملات شرطی و یک جمله قسم مشخص شد، مخاطب را به تغییر رفتار تشویق می‌کند و او را اقناع می‌کند چگونه کوچک‌ترین عمل خالصانه‌ای می‌تواند منشأ تحولی عمیق در شخص شود. همچنین عطار با استفاده از افعال امری مانند «برو» و «بگوی» و نیز جملات شرطی عربی بر جنبه تأکیدی کلام افزوده است که مخاطب را در پذیرش آن سری بودن توبه اقناع می‌کند. در این نوع

از مکاشفات، تأکید بر این نکته است که توبه عارفان نیز به واسطه عنایت الهی روی داده است و به تعلیم این مسئله می‌پردازد که همه چیز در سلوک آن‌سری است و کشش از جانب اوست.

مسئله دیگری که عرفا به آن تأکید داشتند، این است که توبه فقط به معنی ترک محرمات نبوده، بلکه مراتب مختلف داشته است و از جمله آن‌ها توبه از هر فکری است که آنان را از خداوند بازدارد. عطار در مکاشفه احمد حرب به این نکته اشاره کرده است. احمد حرب شبی مشغول عبادت بوده است و باران بسیاری می‌بارید و این مسئله در ذهن او می‌آید که اگر باران داخل خانه‌اش شود، کتاب‌هایش خیس می‌شود. در این هنگام مکاشفه‌ای برایش روی می‌دهد و آوازی می‌شنود که: «یا احمد! برخیز و باز خانه رو، که آنچه از تو به کار می‌آمد به خانه فرستادی»، سپس احمد از آن خاطر توبه می‌کند (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۲۴۲). در این مکاشفه اقناع مخاطب از طریق لحن تحذیری اتفاق می‌افتد. به این ترتیب، عطار با استفاده از جمله ندایی «یا احمد!» و افعال امری «برخیز» و «رو» به تحذیر مخاطب می‌پردازد و بلاغت تأکیدی سخن او اقناع می‌سازد که سالک باید از هر اندیشه‌ای جز حق توبه کند.

۴-۱-۱-۲. در تعلیم «ورع»

مقام ورع، مقامی شریف است؛ چنان که پیامبر (ص) فرموده درباره آن فرموده است: «ملاک دینکم الورع» (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۷۵). مقام ورع در نزد عارفان دارای معانی متفاوتی است، به طور مثال، ابوبکر شبلی معتقد است: «ورع آن است که از همه چیزها بجز خدای پیرهیزی» (قشیری، ۱۳۶۷: ۱۶۸-۱۶۷). در تذکرة الاولیا در ذیل احوال سفیان ثوری مکاشفه‌ای نقل شده است که مفهوم آن بر ورع و اثرات آن پس از مرگ دلالت دارد. عطار نقل می‌کند که هنگام وفات سفیان این آواز از آسمان شنیده می‌شود که «مات الورع، مات الورع». بعد از وفات وی، دیگران او را به خواب دیدند و از شرایط قبر او پس از مرگ سؤال کردند. سفیان ثوری در جواب پاسخ داد که «گور من مرغزاری است از مرغزارهای بهشت». همچنین او را در خواب دیدند که در بهشت از روی درختی بر درخت

دیگری می‌پرسید و پرسیدند که چگونه به این درجه رسیده‌ای؟ سفیان در جواب گفته است که «به ورع» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۹۵). در این مکاشفه عطار با استفاده از کارکرد اقناعی تلمیح به داستان سفیان ثوری به تسریع و تسهیل پذیرش «ورع» به عنوان اصل ایمان در اندیشه مخاطب می‌پردازد و احساس و ادراک وی از موضوعی پیچیده و انتزاعی را به یاری تلمیح و تمثیل تسریع می‌بخشد. همچنین تکرار «مات الورع» سبب نفوذ و تأثیرگذاری بیشتر جایگاه «ورع» در رسیدن به علو درجات و کسب مقام بهشتی در ذهن مخاطب می‌گردد.

۴-۱-۱-۳. در تعلیم «زهد»

از سوی عارفان، تعاریف زیادی برای مقام زهد بیان شده است از جمله اینکه جنید بغدادی در رابطه با زهد معتقد است: «زهد تهی دلی است بر آنچه دست از او خالی است» و یوسف اسباط در رابطه با علامت‌های زهد گفته است: «از علامت‌های زهد آن است که بداند که بنده زهد نتواند ورزید الا به ایمنی خدای» (قشیری، ۱۳۶۷: ۱۷۷). لیکن عطار در مکاشفات تذکره‌الاولیاء به سبکی اقناعی به تبیین و توضیح مقام زهد پرداخته است که بدون پیچیدگی تعاریف یاد شده، بلاغت کلام وی مخاطب را به اندیشه واداشته و منجر به تغییر نگرش وی خواهد شد؛ برای نمونه، حامد لقاف درباره حاتم اصم نقل کرده است که هر روز صبح، ابلیس او را وسوسه می‌کند که امروز چه چیزی می‌خوری؟ و او در جواب می‌گوید: مرگ. از او می‌پرسد چه می‌پوشد؟ وی جواب می‌دهد: کفن. ابلیس سؤال می‌کند در کجا هستی؟ حاتم اصم جواب می‌دهد: در گور. در نهایت ابلیس ناامید از فریفتن اصم او را رها می‌کند و از او در می‌گذرد (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۲۴۸).

در مکاشفه ذکر شده با استفاده از اسلوب استفهام به شیوه‌ای اقناعی به تبیین مقام زهد پرداخته شده است. در واقع، پرسش‌های مطرح شده در این مکاشفه نه به قصد کسب اطلاع و آگاهی است، بلکه برای توجه دادن مخاطب به پاسخ‌هایی است که عارف از چشم‌انداز عرفانی به ابلیس می‌دهد و احساس و ادراک مخاطب را به صورت غیرمستقیم به مفهوم حقیقی زهد سوق می‌دهد. در مکاشفه دیگری نیز ابوسعید خراز، ابلیس را در خواب رؤیت

می‌کند. ابلیس در گفت‌وگو با ابوسعید اظهار می‌دارد که «شما را چه کنم؟ که شما انداخته‌اید آنچه من مردمان را بدان می‌فرییم». ابوسعید از وی می‌پرسد که آن چیست؟ ابلیس در جواب می‌گوید: «دنیا» (همان: جلد ۲، ۴۱). دلالت ضمنی این مکاشفه بر مفهوم حقیقت زهد که همان ترک و عدم دلبستگی به دنی است اشاره دارد. اینکه ابلیس در پاسخ ابوسعید فقط از کلمه «دنیا» استفاده می‌کند بر این معنی دلالت دارد که تمام امور خوب و بد دنیا می‌تواند موجب وسوسه و فریفتن سالک شود؛ از این رو، «زهد» معنایی وسیع و فراگیر پیدا می‌کند و عطار با استفاده از اسلوب استفهام و پرسش مخاطب را به سبکی اقناعی به تفکر در باب زهد حقیقی می‌کشاند و با اسلوبی ایجازی و کوبشی او را اقناع می‌کند که تنها راه دست یافتن به زهد گسستن از دنیاست.

۴-۱-۱-۴. در تعلیم «فقر»

فقر یکی از مقامات و مراحل مهم سیر و سلوک است. هجویری در این باره معتقد است که «فقر نه آن بود که دستش از متاع و زاد خالی بود، فقیر آن بود که طبعش از مراد خالی بود؛ چنانکه خداوند تعالی وی را مالی دهد، اگر مراد حفظ مال باشد غنی بود و اگر مراد ترک مال باشد هم غنی بود؛ که هر دو تصرف است اندر ملک غیر و فقر ترک تصرف بود» (هجویری، ۱۳۸۷: ۳۶). در تذکرة الاولیاء مصداق‌هایی از مقام فقر در مکاشفات عرفا مشاهده می‌شود. عطار از زبان ذوالنون مصری نقل کرده است که وی صاحب دوست فقیری بوده و زمانی که دوستش وفات یافته است، او را در خواب می‌بیند. از او سؤال می‌کند که «خداوند با تو چه کار کرده است؟» دوستش در پاسخ می‌گوید: «بیمارزید و گفت: بیمارزیدم تو را بدان سبب که از سفلگان دنیا هیچ نستی با همه احتیاج» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۲۴). در این مکاشفه با بیانی اقناعی با استفاده از اسلوب پرسش ابتدا توجه مخاطب را جلب کرده و سپس با قید «هیچ» و «همه» احساس و اندیشه وی را درگیر حقیقت «فقر» می‌سازد و او را اقناع می‌کند که اگر می‌خواهد به مقام فقر دست یابد باید چون ذوالنون با وجود احتیاج هیچ چیز از دیگری استعانت نکند. همچنین علاوه بر

ساختار نحوی کلام، شخصیت‌پردازی و تکنیک گفت‌وگویی روایت، جنبه عینی سخن را می‌افزاید و پذیرش آن را برای مخاطب آسان‌تر می‌کند.

۴-۱-۱-۵. در تعلیم «صبر»

صبر یکی دیگر از مقامات مهم عرفانی است. «اثبات این مقام بعد از مقام فقر از آن جهت افتاد که از جمله انواع صبر یکی صبر بر فقر است. صبر یکی از دو قاعده ایمانست. چنانکه در خبر است: الایمان نصفان، نصف صبر و نصف شکر» (کاشانی، ۱۳۷۲: ۳۷۹). در تذکرة الاولیاء ساختار نحوی، معنایی و آوایی کلام به شیوه‌ای افناعی مفهوم صبر را تبیین می‌کند. از جمله اینکه روزی جنید بغدادی بیمار شده است و به خداوند می‌گوید: «اللهم اشفنی». در این هنگام هاتفی از عالم غیب به وی می‌گوید که «ای جنید! میان بنده و خدای چه کار داری؟ تو در میان میا و بدانچه تو را فرموده‌اند مشغول باش و بدانچه مبتلا کرده‌اند، صبر کن. تو را به اختیار چه کار؟» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۲، ۱۳).

در این مکاشفه با استفاده از جمله ندایی تحذیری، اسلوب استفهامی و افعال امری «باش» و «صبر کن» و فعل نهی «میا» به شرح مقام صبر در ایدئولوژی عرفانی می‌پردازد. در مکاشفه دیگری که با هدف تبیین مقام صبر بیان شده است، عطار با استفاده از شیوه روایت‌پردازی و عینیت بخشیدن به امری انتزاعی (نفس) مخاطب را به تغییر نگرش درباره صبر وامی‌دارد. نقل است در بادیه گرسنگی بر ابوسعید غلبه پیدا می‌کند و نفس او درخو است غذا می‌کند و در ابتدای امر، ابوسعید مقاومت می‌کند و می‌گوید: «طعام خواستن کار متوکلان نیست». زمانی که نفس ناامید می‌شود، مکرری دیگری در پیش می‌گیرد و ابوسعید را وسوسه می‌کند که اگر «طعام نمی‌خواهی، باری صبر خواه». ابوسعید می‌گوید قصد کردم تا صبر بخواهم که آوازی شنیدم که کسی گفت: «این دوست ما می‌گوید که ما بدو نزدیکیم. و مقرر است که ما آن کس را که سوی ما آید، ضایع نگذاریم تا از ما قوت و صبر می‌خواهد و عجز و ضعف خویش پیش می‌آرد و پندارد که نه او ما را دیده است و نه ما او را» (همان، ۱۹۰۵: جلد ۲، ۴۱).

۴-۱-۱-۶. در تعلیم «توکل»

توکل مقامی شریف است و خدای متعال امر به توکل فرموده و آن را قرین با ایمان قرار داده است (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۸۰-۸۱). «توکل سه درجه است: توکل، تسلیم و تفویض، متوکل به وعده آرام گیرد و صاحب تسلیم به علم وی بسنده کند و صاحب تفویض به حکم وی رضا دهد.... توکل بدایت باشد و تسلیم واسطه و تفویض نهایت است» (قشیری، ۱۳۶۷: ۲۵۰).

در بسیاری از مکاشفات تذکرة الاولیاء عطار به سبکی اقناعی توانسته است به تبیین مقام توکل در احساس و اندیشه مخاطب پردازد. از جمله اینکه ابراهیم ادهم گفته است وقتی که به مقام توکل رسیدم، سه روز چیزی پیدا نکردم و ابلیس بر من ظاهر شد و گفت: «پادشاهی و آن چندان نعمت بگذاشتی تا گرسنه به حج می‌روی؟ با تجمل هم به حج توان رفتن». ابراهیم ادهم در این حال به خداوند می‌گوید: «الهی دشمن را بر دوست گماری تا بسوزاند؟ این بادیه را به مدد تو قطع توانم کرد». ابراهیم در این هنگام آوازی می‌شنود که «یا ابراهیم! آنچه در جیب داری بینداز تا آنچه در غیب است بیرون آریم». ابراهیم دست در جیب خود می‌کند و چهار نقره می‌یابد که فراموش کرده بود که این نقره‌ها را در جیب دارد. زمانی که نقره‌ها را می‌اندازد، ابلیس از وی دور می‌شود و قوتی از غیب برای وی پدیدار می‌شود (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۰۲). در واقع در این مکاشفه با تلمیح به داستان ابراهیم ادهم همچنین با استفاده از اسلوب استفهامی، اسلوب شرط و جمله ندایی و افعال امری به تبیین «توکل راستین» می‌پردازد و ایجاز کلام، لحن عاطفی و آهنگین سخن احساس و اندیشه مخاطب خود را دگرگون ساخته و او اقناع می‌سازد که برای رسیدن به توکل حقیقی باید دل از کوچک‌ترین تعلقات مادی نیز بکند.

در مکاشفه‌ای دیگر که برای ابراهیم خواص رخ می‌دهد آنگاه که در بیابان چند روزی راه گم می‌کند و با شنیدن صدای خروسی دلخوش می‌شود، خداوند بر او قفا می‌زند و چون ابراهیم به نجوا می‌گوید خداوند این است سزای آنکه به تو توکل کرده است؟، ندایی می‌شنود که «تا توکل بر ما داشتی عزیز بودی، اکنون توکل بر آواز خروس کردی. اکنون آن قفا بدان خوردی» (همان: جلد ۲، ۱۵۰). در این مکاشفه نیز با استفاده از جملات

شرطی به شیوه‌ای تحذیری برای درک حقیقت توکل اقناع می‌سازد و او را آماده تغییر رفتار و افکار در راستای توکل عارفانه می‌سازد.

۴-۱-۱-۷. در تعلیم «رضا»

صفت رضا یکی از مباحث مهم عرفان اسلامی است و عارفان از آن به عنوان یکی از مقامات عرفانی نام می‌برند. در کتاب اللّمع فی التّصوّف، رضا به عنوان آخرین مقام عرفانی مطرح می‌شود که سالک باید آن را کسب کند (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۸۳). در رساله قشیریّه از اختلاف مکتب خراسان و بغداد در رابطه با «مقام» بودن یا «حال» بودن، رضا سخن گفته شده است؛ چنان‌که خراسانیان، رضا را به عنوان یک مقام معرفی می‌کنند و معتقدند که رضا نهایت توکل است و سالک باید آن را با تلاش و کوشش کسب کند، اما عراقیان، رضا را از جمله احوال می‌دانند که سالک در کسب آن نقشی ندارد و از مواهب الهی است که از جانب خداوند به بنده اعطا می‌شود (قشیری، ۱۳۶۷: ۲۹۵-۲۹۶). ابن عطاء (قرن سوم هجری) معتقد است: «رضا، یعنی نظر کردن قلب به ازلی بودن اختیار خدای متعال برای بنده؛ زیرا بنده می‌داند که برترین چیز برگزیده شده است؛ پس بدان خشنود گشته و ترک خشم کند» (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۸۲-۸۳).

در این زمینه نیز مکاشفات تذکرة الاولیاء به سبکی اقناعی به تبیین صفت رضا پرداخته است. در شرح حال عبدالله بن مبارک آمده است که همه اموال خود را به درویشان داد و وقتی که برای او مهمان آمد، هر چیزی که داشت برای مهمان خرج کرد. این عمل سبب خصومت و خشم زن وی شد و همسرش به کار عبدالله بن مبارک اعتراض کرد. در نهایت عبدالله بن مبارک مهریه همسرش را پرداخت و او را طلاق داد. خداوند نیز چنان اراده می‌کند که دختری از مهترزادگان به مجلس وی می‌آید و از سخن عبدالله بن مبارک خوشش می‌آید. دختر به خانه می‌رود و به پدرش می‌گوید: «مرا به زنی به وی ده». پدر پنجاه هزار دینار به دخترش می‌دهد و دخترش را به همسری عبدالله بن مبارک درمی‌آورد. در خواب و از جانب خداوند به عبدالله بن مبارک گفته می‌شود که «زنی را از بهر ما طلاق دادی، اینک عوض، تا بدانی که کس بر ما زیان نکند» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱،

۱۸۷). نقل این مکاشفه با اشاره به «عبدالله بن مبارک» به شیوه تمثیلی و تلمیحی مخاطب را نسبت به درک مفهوم «رضا» و نیز به شیوه تبشیری در آخرین جملات مکاشفه به پذیرش «رضا» و تغییر رفتار و کردار در جهت کسب رضای الهی اقناع می‌سازد. عطار حکایتی از یک مکاشفه سمون نقل کرده است که مفهوم آن بر رضا و تسلیم حقیقی دلالت دارد؛ نقل است که یک بار در مناجات گفت: «الهی! در هر چه مرا بیازمایی در آن راستم یابی و در آن تسلیم شوم و دم نزنم». در حال دردی بر وی مستولی شد که جانش برخو است آمد و او دم نمی‌زد. [بامداد] همسایگان گفتند: «ای شیخ! [دوش] تو را چه بود؟ که از فریاد تو ما را خواب نیامد». و او دم نزده بود، اما معنی او در صورت آمده بود و به گوش مستمعان رسیده تا حق - تعالی - بدو باز نمود که «خاموشی خاموشی باطن است. اگر به حقیقت خاموش بودی، همسایگان را خبر نبودی» (همان: جلد ۲، ۸۴).

۴-۱-۲. سبک اقناعی مکاشفات در تعلیم احوال عرفانی

احوال اموری هستند که بی‌اختیار به درون سالک وارد می‌شود و چنان که در منابع ذکر شده است، این واردات قلبی دارای ثبات و پایداری نیستند (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۷۳-۷۴). مراقبت، قرب، محبت، خوف، رجاء، شوق، انس، اطمینان، مشاهده و یقین از جمله احوال هستند. عطار با سبکی تعلیمی و اقناعی در نقل مکاشفات عرفا بر حقیقت این احوال تأکید می‌ورزد. در ادامه، نمونه‌هایی از سبک اقناعی مکاشفات در تعلیم مفاهیم عرفانی مربوط به احوال و تأثیر آن بر اندیشه مخاطب بررسی می‌شود.

۴-۱-۲-۱. در تعلیم «مراقبت»

مراقبت عبارت است از یقین بنده به اینکه خداوند در همه حال بر قلب و نیت درونی او مطلع است (همان: ۸۳). جنید بغدادی در رابطه با حال مراقبت گفته است: «هر که اندر مراقبت به حقیقت رسیده باشد، از آن ترسد که حظ او از خدای فوت شود، نه از چیزی دیگر» (قشیری، ۱۳۶۷: ۲۹۱).

در تذکرة الاولیاء عطار به شیوه‌ای اقناعی توانسته است مفهوم مراقبه را در اندیشه مخاطب جای گیر سازد. چنانکه در شرح احوال رابعه عدویه آمده است که «شبی دزدی

خو است که چادر او را ببرد، اما راه رفتن را نیافت و چادر را سر جایه خودش گذاشت. همین که چادر را سر جایش گذاشت راه رفتن برای وی آشکار شد و مجدداً چادر را برداشت و دوباره راه را گم کرد. این کار تا هفت بار تکرار شد؛ در نهایت آوازی شنید که ای مرد! خود را رنجه مدار که او چند سال است تا خود را به ما سپرده است. ابلیس زهره ندارد که گرد او گردد. دزد را کی زهره آن بود که گرد چادر او گردد. تو خود را مرنجان ای طرار که اگر یک دوست خفته است، دوست دیگر بیدار است» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۶۴). این مکاشفه حاکی از آن است که چون رابعه به مقام مراقبه رسیده است، دیگر از هیچ چیز هراسی به دل ندارد و خداوند پاسدار اوست. بنابراین، عطار با تلمیح و تمثیل به حکایت رابعه، استفاده از جملات ندایی و شرطی و تکرار واژه «دوست» به صورت غیرمستقیم مفهوم مراقبه را تعلیم می‌دهد و لحن صمیمی و عاطفی رابعه مخاطب را اقناع می‌سازد که او نیز برای رسیدن به درجه و جایگاه رابعه کنش رفتاری خود را تغییر دهد.

در یکی دیگر از حکایات تذکرة الاولیاء، عطار از زبان ابراهیم خواص نقل کرده است، هنگامی که در سفر بوده و شب وارد مکان خرابه شده است، شیری بزرگ می‌بیند که دچار ترس و وحشت بسیار می‌شود و در همین هنگام هاتفی به وی می‌گوید: «مترس که هفتاد هزار فرشته با تو است. تو را نگه می‌دارند» (همان: جلد ۲، ۱۵۲). در این مکاشفه عطار به شیوه‌ای تمثیلی و تلمیحی و به ویژه گفت‌وگوی بی‌واسطه و صمیمانه خداوند با عارف، مخاطب را به پذیرش حال مراقبه در عرفا اقناع می‌سازد.

۴-۱-۲-۲. در تعلیم «قرب»

حال قرب از احوالات بسیار مهم در عرفان اسلامی محسوب می‌شود. حال قرب برای بنده‌ای است که با قلبش نزدیکی خداوند نسبت به خویش را مشاهده می‌کند و با طاعتش به خدای متعال تقرب می‌جوید و با تداوم ذکر حق در آشکارا و پنهان، همه همت خود را در محضر حق جمع می‌کند (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۸۴-۸۵).

یکی از کارکردهای تعلیمی مکاشفه برای نشان دادن حال قرب و نزدیکی بین خداوند با بندگان مؤمن است. بایزید بسطامی یکی از عارفانی است که احوالات وی نماینگر حال قرب است. چنان‌که بایزید گفته است که «مدتی گرد خانه طواف می‌کردم، چون به حق رسیدم، خانه را دیدم که گرد من طواف می‌کرد» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۶۰-۱۶۱). این یگانگی و وحدت میان بایزید و خداوند، حاکی از این است که بایزید، قرب خداوند را نسبت به خویش شهود کرده است. بایزید در توصیف مکاشفه دیگری که برایش روی داده است، می‌گوید که «حق تعالی مرا به جایی رسانید که خلاق به جملگی در میان دو انگشت خود بدیدم» (همان). این مکاشفات تمثیلی از کسانی است که به درجه قرب رسیده‌اند. از این رو، خواننده با مشاهده نمونه‌هایی عینی از صاحبان قرب الهی، اقناع می‌شود که او نیز برای درک چنین حالی رفتار و منش فکری خود را تغییر دهد.

۴-۱-۲-۳. در تعلیم «محبت»

محبت یکی از مهم‌ترین احوال در مبانی و اصول تصوف است. در قرآن کریم نیز آیات بسیاری راجع به مسئله محبت ذکر شده است که حاکی از یک محبت دو طرفه میان خدا و بنده است. هر یک از عارفان به فراخور حال خویش، تعریفی از محبت به دست داده‌اند. سراج طوسی، اهل محبت را به سه دسته تقسیم کرده است: الف- محبت عامه که از احسان و توجه خدای تعالی نسبت به آنان حاصل می‌شود. ب- محبت صادقین و متحققین که از نظر کردن قلب به غنا، جلال، عظمت، علم و قدرت خداوند متوجه می‌شود. ج- محبت صدیقین و عارفان که از نظر کردن و معرفت آنان به محبت ازلی و بی‌مانند خدای تعالی، پدید می‌آید (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۸۶-۸۷).

عطار در تعدادی از مکاشفات به شرح و تبیین مفهوم محبت و دوستی عارفان با خداوند می‌پردازد؛ از جمله اینکه سری سقطی نقل کرده است که «معروف کرخی را در خواب دیدم که در زیر عرش الهی به حالت واله و مدهوش بوده است و خداوند از فرشتگان می‌پرسد که این چه کسی است؟ فرشتگان در پاسخ می‌گویند: بار خدایا! تو داناتری. از جانب خداوند گفته می‌شود که این شخص معروف کرخی است که از دوستی ما واله گشته و جز به دیدار ما باز هوش نیابد و جز به لقاء ما از خود خبر نیابد» (عطار نیشابوری،

۱۹۰۵: جلد ۱، ۲۷۳-۲۷۴). این مکاشفه به شیوه تلمیحی و تمثیلی با تکنیک گفت‌وگوی عارف با خداوند به اعتمادسازی مخاطب پرداخته است. سپس شفتگی عاشق بر معشوق با اسلوب «حصر و قصر» نماینده می‌شود. به این ترتیب، فضای نمایشی مکاشفه مخاطب را به قیاس رفتار خود با عارف سوق می‌دهد که می‌تواند منجر به تغییر رفتار و نگرش وی در راستای ایدئولوژی عرفانی شود.

در مکاشفه دیگری، سری سقطی یک بار حضرت یعقوب (ع) را در خواب می‌بیند و به او می‌گوید: «ای پیغمبر خدا! این چه شور است که از بهر یوسف در جهان انداخته‌ای؟ چون تو را از حضرت، محبت بر کمال است، حدیث یوسف را به باد برده. در این هنگام ندایی به سر او می‌رسد که یا سری! دل نگه‌دار. و خداوند حضرت یوسف را به وی نشان می‌دهد و سری سقطی نعره‌ای می‌زند و بی‌هوش می‌شود؛ چنان که سیزده شبانه‌روز بدون عقل بود و زمانی که به هوش آمد به وی گفته می‌شود که این جزای آن کس است که عاشقان درگاه ما را ملامت کند» (عطار نیشابوری ۱۹۰۵، جلد ۱، ۲۷۷). در این مکاشفه نیز از طریق پرسش و پاسخی و فضای نمایشی که بین سری و یعقوب رخ می‌دهد، احساسات و اندیشه مخاطب در درک مفهوم محبت تحریک می‌گردد و امکان تغییر رفتار و نگرش را در او پدید می‌آورد.

۴-۱-۲-۴. در تعلیم «خوف»

بنابر تقسیم‌بندی ابونصر سراج طوسی، خوف چهارمین حال عرفانی است (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۸۸). جنید بغدادی در رابطه با حال خوف معتقد است که «هر که ترسد از چیزی جز خدای و به چیزی امید دارد جز خدای همه درها بر وی بسته شود و بیم را بر وی مسلط کنند و اندر هفتاد حجاب پوشیده گردد که کمترین آن حجاب‌ها شک بود و شدت خوف ایشان از فکر ایشان بود اندر عاقبت احوال خویش و ترسیدن از تغییر احوال» (قشیری، ۱۳۶۷: ۱۹۴).

عطار به شیوه‌ای غیرمستقیم با ذکر مکاشفه‌ای که برای رجا می‌دهد از طریق نقل فضایی اندازی و تحذیری که رجا در آن گرفتار آمده بود به مخاطب مفهوم خوف را می‌آموزد. عطار از رجا نقل کرده است که با ابراهیم ادهم در کشتی بوده است که باد

شدیدی شروع به وزیدن می‌کند و جهان تاریک می‌شود. رجا در این هنگام می‌گوید: «آه مبادا که کشتی غرق شود». در همین حال آوازی از عالم غیب می‌آید: «از غرق شدن مترس که ابراهیم ادهم با شماست» و بعد از آن از شدت وزش باد کاسته می‌شود و جهان روشن می‌گردد (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۰۵). این مکاشفه با استفاده از جمله نهدی و جمله تأکیدی تبیین‌کننده این است که انسان از هیچ چیزی غیر از خداوند نباید بترسد و اینکه خداوند به واسطه اولیای الهی از سایرین هم محافظت می‌کند.

۴-۱-۲-۵. در تعلیم «رجاء»

رجاء یکی دیگر از احوالات عرفانی است که در مقابل حال خوف قرار می‌گیرد. بعضی از عارفان بیشتر به حال خوف گرایش دارند و بعضی دیگر از عارفان بیشتر به رجاء و رحمت الهی امیدوار هستند، برخی نیز راه اعتدال در پیش گرفته‌اند، چنان که گفته‌اند: «خوف و رجاء دو بال عمل‌اند که جز به آن دو به پرواز درنیاید» (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۸۹).

یکی از کارکردهای مکاشفه نیز تبیین حال رجاء برای عارفان است؛ چنان که ابراهیم ادهم در مکاشفه‌ای حضرت جبرئیل را در خواب می‌بیند که از آسمان به زمین آمده و صحیفه‌ای در دست داشته است و ابراهیم ادهم از وی می‌پرسد که مشغول چه کاری هستید؟ جبرئیل امین پاسخ می‌دهد: «نام دوستان حق می‌نویسم». و ابراهیم ادهم به او می‌گوید: «نام من نیز می‌نویسی؟». جبرئیل در پاسخ می‌گوید: «تو از ایشان نیستی». ابراهیم به او می‌گوید: «دوستدار دوستان حقم». در نهایت پس از این مکالمه از جانب خداوند به حضرت جبرئیل فرمان می‌رسد: «فرمان رسید که اول نام ابراهیم ثبت کن!». عطار در آخر مکاشفه، این نتیجه را بیان می‌کند که در این راه امیدی از ناامیدی پدید آمد (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۰۳). در واقع کارکرد نقل این مکاشفه، ایجاد حال «رجاء» و امیدواری (تبشیر) برای بندگان خداوند در عین قصور در عمل است؛ چنان که وی به عنوان دوست خداوند معرفی شده است. بنابراین، با ایجاد چنین حسی در مخاطب در او انگیزه و اشتیاق تغییر رفتار را فراهم می‌آورد.

یکی دیگر از مکاشفات تذکرة الاولیاء که با کارکرد تبیین حال رجاء است، مربوط به وفات بشر حافی است. بعد از اینکه بشر فوت می‌کند، دیگران او را به خواب می‌بینند و از وی می‌پرسند که «خدای - عزّ و جلّ - با تو چه کرد؟» بشر پاسخ می‌دهد که خداوند وی را عتاب کرده و به وی گفته است: «در دنیا چرا از من ترسیدی؟ ندانستی که کرم صفت من است؟» (همان: ۱۱۳). در واقع این مکاشفه با تأکید بر صفت «کرم الهی» بر غلبه رجاء بر خوف دلالت دارد و عطار با نقل این مکاشفه با اسلوب استفهامی احساس و اندیشه مخاطب را متأثر ساخته و اذعان می‌دارد که بنده در هیچ حالی نباید از رحمت الهی ناامید شود.

۴-۱-۲-۶. در تعلیم «شوق»

شوق جزء یکی از حالات مهم عرفانی است؛ خواجه عبدالله انصاری در تعریف شوق گفته است: «شوق وزش و خیزش قلب است به سوی چیزی که غایب می‌باشد و از شخص مشتاق پوشیده و پنهان است و در حضور او نیست» (انصاری، ۱۴۱۷: ۱۰۴). ابن‌نصر سراج نیز معتقد است که «شوق از آن بنده‌ای است که به اشتیاق دیدار محبوب، از بقای خویش ملول گشته است» (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۹۰). در رساله قشیریّه از زبان عارفان بیان شده است که «هر که به خدای مشتاق گردد همه چیزها به او مشتاق گردد» (قشیری، ۱۳۶۷: ۵۸۲).

حال شوق نیز به عنوان یکی از درون مایه‌های مکاشفات عرفانی است که مکاشفه با هدف تبیین این حال مهم، روی داده است. یکی از این مکاشفات مربوط به رابعه عدویه است. چنانکه عطار نقل کرده است، رابعه کنیز خواجه‌ای بوده است و شبی خواجه وی از خواب بیدار می‌شود و رابعه را می‌بیند که مشغول عبادت و گفت‌وگو با خداوند است. رابعه به خداوند می‌گوید: «الهی! تو می‌دانی که هوای دل من در موافقت فرمان توست و روشنایی چشم من در خدمت درگاه تو. اگر کار به دست من استی، یک ساعت از خدمت نیا سودمی. اما تو مرا زیر دست مخلوق کرده‌ای. به خدمت تو، از آن دیر می‌آیم». در این هنگام خواجه قنذیلی معلق می‌بیند که بالای سر رابعه آویزان است و همه داخل خانه با نور

آن روشن شده است. آنچه خواجه شهود می‌کند، سبب می‌شود که رابعه را آزاد کند و به وی می‌گوید: «تو را آزاد کردم اگر اینجا باشی، ما همه خدمت تو کنیم و اگر نمی‌خواهی، هر جا که خاطر توست می‌رو» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۶۱). در این روایت، کاربرد لفظ منادا «الهی» و مناجات عاشقانه رابعه با خداوند در قالب جملات شرطی و گفت‌وگوی خداوند با رابعه به شیوه‌ای اقناعی مخاطب را به مفهوم «شوق» در چشم‌اندازی عارفانه می‌کشاند.

۴-۱-۲-۷. در تعلیم «انس»

ابونصر سراج طوسی از انس به عنوان هفتمین حال عرفانی نام برده است و معنای انس را اعتماد و آرامش یافتن به حق و طلب کمک از او می‌داند (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۹۱). خواجه عبدالله انصاری نیز معتقد است که انس نزدیکی روح به خداوند است (انصاری، ۱۴۱۷: ۸۵).

برخی از مکاشفات با تبیین حال عرفانی انس برای عارف روی داده است؛ چنان‌که فتح موصلی در مکاشفه‌ای حضرت علی (ع) را در خواب می‌بیند و از حضرت درخواست می‌کند که او را وصیتی کند. حضرت امیر المؤمنین در نصیحت وی می‌فرماید: «ندیدم نیکوتر از تواضع چیزی و ندیدم چیزی که توانگر کند مرد درویش را، جز امید ثواب حق». فتح موصلی در ادامه از حضرت می‌خواهد که بر وصیت خویش بیفزاید و حضرت علی (ع) می‌فرماید: «نیکوتر از این، کبر درویش است بر توانگر از غایت اعتماد که او دارد بر حق» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۲۸۴-۲۸۵). در این مکاشفه که برای فتح موصلی روی داده و به رؤیت حضرت علی (ع) منجر شده است؛ در واقع، نویسنده به شیوه‌ای اقناعی از تلمیح برای اعتمادسازی مخاطب برای پذیرش مفهوم «انس» بهره برده است. زمانی که سالک به خداوند اعتماد داشته باشد، حال انس برای وی روی می‌دهد و همیشه در موانست با خداوند قرار می‌گیرد.

۴-۱-۲-۸. در تعلیم «اطمینان»

حال اطمینان از احوالات مهم عارفان است که سبب آرامش برای آنان می‌شود. در قرآن نیز از اطمینان و آرامش صحبت شده است که در ارتباط با خداوند حاصل می‌شود.^۱ خواجه عبدالله انصاری نیز طمأنینت را آرامش همراه با انس معرفی کرده است (انصاری، ۱۳۸۸: ۴۶).

عطار نقل کرده است که ابراهیم ادهم روزی در کشتی نشسته بود که باد تندی شروع به وزیدن می‌کند و نزدیک بوده است که کشتی غرق شود. او در این هنگام به خداوند می‌گوید که «الهی ما را غرقه کنی؟ و کتاب تو در میان ما». در همین زمان باد آرام می‌شود و ابراهیم آوازی می‌شنود که «لا افعل» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۰۵). شنیدن صدایی از عالم غیب که نوعی از مکاشفه است در اینجا با هدف اطمینان بخشی و ایجاد آرامش برای ابراهیم ادهم روی داده است؛ به تعبیر دیگر، کارکرد مکاشفه تأکید بر حال «اطمینان» در عارف است که با اسلوب پرسشی و فعل نهی «لا افعل» به اقناع مخاطب پرداخته است.

۴-۱-۲-۹. در تعلیم «مشاهده»

یکی دیگر از حالات عرفانی، حال مشاهده است. خواجه عبدالله انصاری مشاهده را رفع کامل حجاب می‌داند و آن را برتر از مکاشفه می‌داند (انصاری، ۱۴۱۷: ۱۲۴). ابوسعید خراز در رابطه با حال مشاهده گفته است: «هر که با قلبش خداوند را مشاهده کند، غیر حق از او دور می‌گردد و همه چیز فنا می‌یابد و در وجود عظمت خدای متعال، محو می‌شود و در قلب، جز خدای عز و جل باقی نمی‌ماند. مشاهده اتصال بین رؤیت قلوب و رؤیت عیان است؛ زیرا که رؤیت قلوب در هنگام کشف یقین در زیادت توهم است» (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۹۳).

مکاشفه همواره با شهود همراه است و زمانی که مکاشفه‌ای برای عارفان روی می‌دهد در واقع آنان حقیقتی را شهود می‌کنند که این حقایق شامل عوالم غیبی و خداوند است. از این رو، یکی از کارکردهای تعلیمی مکاشفات عارفان در تذکرة الاولیاء همراه شدن

۱. آیه ۲۸ سورة رعد: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ».

مخاطب با عارف در شهود حقایق غیبی است. در میان مکاشفاتی که در تذکرة الاولیاء نقل شده است، معراج بایزید بسطامی بسیار باشکوه است. در این معراج، بایزید به عالم غیب رفته و ملاقاتی بین او و خداوند صورت گرفته است. او از کیفیت وجودی خداوند صحبت خاصی نکرده و تنها به وجود نور اشاره کرده است. اینکه خداوند به چه صورت بر بایزید تجلی یافته، معمایی است که کسی جواب آن را نمی‌داند. گفت‌وگویی بین او و خداوند صورت گرفته که سبب معرفت‌بخشی و دانش‌افزایی برای وی شده است. هنگام دیدار او با خداوند، مشخص است که از صفات بشری فانی شده و یک نوع تقرب الهی صورت گرفته است. در این سفر روحانی بایزید خود را در عوالم ربوبیت رؤیت کرده و سی هزار سال در فضای وحدانیت و سی هزار سال در الوهیت و سی هزار سال در فردانیت، سیر کرده است. او پس از طی چهار هزار بادیه، خود را در بدایت درجه انبیا می‌بیند. در ادامه معراج، روح بایزید از عالم ملکوت گذشته و بهشت و جهنم را دیده و به خدمت همه انبیاء رسیده است (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۷۲-۱۷۶). بنابراین، تلمیحی که این مکاشفه به ماجرای معراج بایزید دارد، امکان مشاهده حق را در مخاطب اعتمادسازی می‌کند و مخاطب از طریق تداعی به قیاس وضعیت خود در برابر خداوند می‌پردازد. به این ترتیب، امکان تغییر رفتار و نگرش را در او فراهم می‌آورد.

۴-۱-۲-۱۰. در تعلیم «یقین»

یقین یکی از حالات عرفانی است و جنید بغدادی آن را برطرف شدن شک می‌داند (سراج طوسی، ۱۳۹۴: ۹۵). سهل بن عبدالله تستری نیز در معرفی حال یقین گفته است: «یقین از زیادت ایمان بود و از تحقیق آن در دل» (قشیری، ۱۳۶۷: ۲۷۱) و همچنین عارفان سه چیز را نشانه یقین بیان کرده‌اند: الف- دیدن همه چیز از حق تعالی، ب- رجوع کردن به خداوند در همه کارها و ج- استعانت و یاری جستن از خداوند در همه حال‌ها (همان: ۲۷۴). یکی دیگر از کارکردهای تعلیمی مکاشفه، تبیین «حال یقین» در مخاطب است. در تذکرة الاولیاء نقل شده است که حسن بصری پیش حبیب عجمی رفت. حبیب عجمی قرص جوین با پاره‌ای نمک داشت و پیش حسن بصری گذاشت که آن را بخورد. در همان

هنگام فقری درخواست کمک کرد و حبیب عجمی آن را در مقابل حسن بصری برداشت و به فقیر داد. حسن بصری به وی گفت: «ای حبیب! تو مردی شایسته‌ای. اگر پاره‌ای علم داشتی به بودی که این قدر نمی‌دانی که نان از پیش مهمان بر نمی‌باید داشت. پاره‌ای به سائل می‌باید داد و پاره‌ای بگذاشتن». حبیب در جواب وی چیزی نگفت. ساعتی گذشت و غلامی آمد و خوانی بر سر و بره‌ای بریان با حلوی پاکیزه و غلامی پانصد درم در پیش حبیب نهادند. حبیب عجمی پول را به درویشان داد و نان را خوردند و سپس به حسن بصری گفت: «ای استاد! تو نیک مردی هستی، اما اگر پاره‌ای یقین داشتی به بودی. تا هم علم بودی و هم یقین که علم با یقین باید» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۵۲-۵۳). در این مکاشفه با نازل شدن نان و پول از عالم غیب بر حبیب عجمی به گونه‌ای تمثیلی و تلمیحی مخاطب در وضعیت درک مفهوم «یقین» قرار می‌گیرد. همچنین جملات شرطی که در گفت‌وگوی بین حسن بصری و حبیب عجمی استفاده شده است مخاطب را از طریق قیاس عقلی و برانگیختن احساسات و اندیشه به تعمق در باب «یقین» وا می‌دارد.

۴-۱-۲-۱۱. در تعلیم «فناء فی الله و بقاء بالله»

فناء فی الله و بقاء بالله از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین مباحث تصوف و عرفان اسلامی محسوب می‌شود. «فنا عبارت است از نهایت سیر الی الله، و بقا عبارت است از بدایت سیر فی الله. چه سیر الی الله وقتی منتهی شود که بادیه وجود را به قدم صدق یکبارگی قطع کند و سیر فی الله آنگاه محقق شود که بنده را بعد از فناى مطلق، وجودی و ذاتی مطهر از لوث حدثان ارزانی دارند تا به آن در عالم اتصاف به اوصاف الهی و تخلق به اخلاق ربانی ترقی می‌کند» (کاشانی، ۱۳۷۲: ۴۲۶). مولانا این سیر الی الله را پله پله می‌داند و معتقد است که باید مرحله به مرحله این سیر الی الله را طی کرد:

از مقامات تبّتل تا فنا پله پله تا ملاقات خدا

(مولانا، ۱۳۸۷، جلد ۳: ۴۸۰)

در این زمینه نیز عطار به واسطه سبک اقناعی و تعلیمی مکاشفات به تعلیم مفهوم فناء فی الله و بقاء بالله پرداخته است. در تذکرة الاولیاء آمده است که بایزید بسطامی در مکاشفه‌ای خداوند را در خواب دیده است و از حضرت حق می‌پرسد که «راه به تو چون است؟» و از جانب خداوند پاسخ می‌شود که «ترک خود گوی و به من رسیدی» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۷۱). در مکاشفه یاد شده، عطار از طریق اسلوب پرسش و پاسخ و نیز اسلوب شرط در جمله پاسخ خداوند، مخاطب از طریق قیاس عقلی به درک مفهوم فناء و بقاء نائل می‌آید، پاسخ ایجاز‌گونه خداوند به بایزید به صورت غیرمستقیم نشان می‌دهد که از فنا تا بقا فاصله‌ای نیست. در مکاشفه دیگری که برای بایزید بسطامی روی داده است، می‌گوید: «از بایزیدی بیرون آمدم، چون مار از پوست. پس نگه کردم، عاشق و معشوق را یکی دیدم که در عالم توحید همه یکی توان دید». بایزید در ادامه این مکاشفه می‌گوید: «ندا کردند از من در من که: ای تو، من» (همان: ۱۶۰-۱۶۱). در این مکاشفات، عطار با انتخاب جملات کوتاه و تکرار واژه «من» این ایدئولوژی عرفانی را در ذهن و اندیشه مخاطب می‌پروراند که هر چه هست معشوق است و عاشق ناپیدا است.

۴-۲. کارکردهای اقناعی مکاشفه در عرفان نظری

یکی دیگر از کارکردهای اقناعی مکاشفه، تبیین مباحث عرفان نظری است. از مهم‌ترین مباحث عرفان نظری می‌توان به مباحث توحید، تجلی، معرفت به حق، ولایت و انسان کامل اشاره کرد. در ادامه بعد از توضیح مختصری درباره این مفاهیم، مکاشفاتی از کتاب تذکرة الاولیا، ذکر می‌شود که کارکرد اقناعی مکاشفه را در این مباحث نشان می‌دهد.

۴-۲-۱. در تعلیم «توحید»

توحید به معنی اعتقاد به یگانگی خداوند است که به سه نوع: ۱- توحید ذاتی، ۲- توحید صفاتی و ۳- توحید افعالی تقسیم می‌شود (قیصری، ۱۳۷۵: ۷۰۹). عارفان موحد راستین را کسی می‌دانند که از راه عین‌الیقین هلاک ذاتی عالم و انحصار هستی به حق را شهود کرده و هرگونه اضافه و نسبت فعلی، وصفی و ذاتی را به غیر حق سلب کند و به «اسقاط‌الاضافات» دست یابد (رحیمیان، ۱۳۹۵: ۱۶۳).

بعضی از مکاشفه‌هایی که در تذکرة الاولیاء نقل شده است در خصوص تبیین موضوع توحید است. از جمله اینکه در احوال بایزید بسطامی آمده است که وقتی سیب سرخی را در دست گرفته و به آن نگاه کرده است و گفته: «سیبی لطیف است» در سرش ندا آمده است که «ای بایزید! شرم نداری که نام ما بر میوه می‌نهی؟» و به علت اینکه بایزید صفت خداوند را به سیب نسبت داده است، چهل روز نام حضرت حق بر دل وی فراموش می‌شود و بایزید سوگند می‌خورد که تا زمانی که زنده است، میوه بسطام نخورد (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۴۱). در این مکاشفه ابتدا از طریق اسلوب استفهامی و سپس اسلوب انذاری نگرش و رفتار مخاطب را در باب توحید دگرگون می‌سازد و در وی تلنگری برای تجدید افکار، رفتار و کلامش پدید می‌آورد.

در وصف ابوالحسین نوری نیز آمده است شبی در طواف خانه کعبه بوده و هر بار که به حجر الاسود رسیده، دعا کرده است که «اللهم ارزقنی حالا و صفة لا تغیر منه»؛ به این معنی که خدایا مرا حالتی و صفتی روزی کن که از آن نگردم. ابوالحسین می‌گوید که یک روز از میان کعبه آوازی شنیدم: «یا ابا الحسین! می‌خواهی که با ما برابری کنی؟ ما ایم که از صفت خود نگردیم. اما بندگان را گردان داریم تا ربوبیت از عبودیت پیدا گردد. ما ایم که بر یک صفتیم. صفت آدمی، گردان است» (همان: جلد ۲، ۵۲). از دیگر مکاشفاتی که به منظور تبیین مفهوم توحید ذکر شده است، می‌توان به مکاشفه شبلی اشاره کرد؛ هنگامی که شبلی به قسامی که گردویی بین کودکان تقسیم می‌کند، اما چون صفت قسامی خداوند را به خود نسبت می‌دهد به مجازات آن گردو پوچ می‌شود و وی در تقسیم آن شرم‌منده می‌گردد (همان: جلد ۲، ۱۷۲). مشاهده می‌شود که در این مکاشفات کوینده از شیوة تحذیر و انذار (با کاربرد جملات خطاب‌ی و پرسشی) برای اقناع مخاطب نسبت به موضوع توحید استفاده شده است و به صورت ضمنی ایدئولوژی یگانگی خداوند و حاکمیت او بر جان و تن و رزق و روزی بندگان را به تصویر می‌کشد.

۴-۲-۲. در تعلیم «تجلی»

تجلی در لغت به معنای ظاهر شدن، روشن شدن، درخشنده شدن و جلوه کردن است. در عرفان نظری، حکمت اشراقی و ذوقی، خلقت جهان، تجلی حق است. تجلی خداوند دارای انواع و اقسامی مانند تجلی جمالی، جلالی، آسمانی و افعالی است (سجادی، ۱۳۸۹: ۲۲۳). از دیگر کارکردهای تعلیمی مکاشفه، تبیین مبحث «تجلی» خداوند است. یکی از حکایاتی که عطار در این رابطه نقل کرده است، مربوط به رابعه عدویه است؛ چنان که وقتی رابعه در راه رفتن به مکه بوده است، چند روز در بادیه می ماند و به خداوند می گوید: «الهی! دلم بگرفت. کجا می روم؟ من کلوخی، آن خانه سنگی، مرا تو می باید». در این هنگام خداوند بی واسطه به دل رابعه خطاب می کند که: «ای رابعه! در خون هژده هزار عالم می شوی! ندیدی که موسی (ع) دیدار خواست، چند ذره تجلی بر کوه افکندم، کوه چهل پاره شد؟» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۶۱). در این مکاشفه به شیوه ای تمثیلی و تلمیحی و اسلوب اندازی (جملات خطابی) بحث تجلی خداوند مطرح شده است و این باور را می قبولاند که رؤیت مستقیم حق، امکان پذیر نیست چنانکه برای موسی (ع) نبود و بندگان شاهد تجلی اسمائی و افعالی خداوند هستند.

۴-۲-۳. در تعلیم «معرفت به حق»

معرفت و شناخت حضرت حق، یکی از مباحث مهم و پیچیده در عرفان اسلامی است. به صورت کلی می توان گفت که معرفت به حق از طریق عقل، نقل و قلب (مکاشفه)، امکان پذیر است. ابن عربی، معرفت به حق را به دو طریق ممکن می داند: الف- از طریق عقل و استدلال و ب- از طریق معرفت حق به حق؛ که این معرفت با شهود صرف و تجلی محض امکان پذیر است (همان، ۱۳۶۷: ۶۷). این در حالی است که راه شهود را کامل تر از راه عقل می داند و در معرفت خداوند و صفات او، طریق کشف و عیان را بر طریق استدلال و برهان تفضیل می دهد و علم منکشف را علمی ضروری و غیر قابل شبهه می داند (جهانگیری، ۱۳۷۵: ۲۲۰-۲۱۹).

در تذکرة الاولیاء مکاشفاتی نقل شده است که به شیوه‌ای تعلیمی و اقناعی بحث «معرفت حق» را مطرح کرده است. در این مکاشفات روی عدم معرفت حق تأکید شده است. به طور مثال، در یکی از این حکایات آمده است که یحیی بن معاذ رازی به زیارت شیخ بایزید بسطامی رفته است و شیخ را در گورستان می‌بیند که بر سر دو انگشت پایش تا صبح می‌ایستد. در طول کل شب تا صبح، بایزید مشغول عبادت با خداوند بوده است. هنگام صبح بر زبان بایزید جاری می‌شود: «أعوذ بک ان أسألک هذا المقام». یحیی بن معاذ رازی نزدیک بایزید می‌شود و سلام کرده و درباره آنچه شب روی داده، سؤال می‌کند. شیخ بایزید به او می‌گوید: «بیست و اند مقام بر ما شمردند. و گفتم: این همه هیچ نخواهم که این همه مقام حجاب است». یحیی بن معاذ در مقام مبتدی بود و بایزید در مقام منتهی بود. بنابراین یحیی به بایزید گفت: «ای شیخ! چرا معرفت نخواستی؟ که ملک الملوک است و گفته است که هر چه خواهی بخواه». در این هنگام بایزید نعره‌ای بزد و گفت: «خاموش ای یحیی! که مرا به خود غیرت می‌آید که او را بدانم. که من هرگز نخواهم که او را جز او بدانم. جایی که معرفت او بود، من در میان چه کاره‌ام؟ خود خواست او آن است ای یحیی که جز او کسی او را نداند» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۱۴۳-۱۴۴). محتوای این مکاشفه به خوبی نشان می‌دهد که معرفت به حق از اسرار الهی است که دستیابی به آن تنها در صورتی امکان‌پذیر است که خداوند اراده کند. تبیین این موضوع از طریق اسلوب استفهامی و گفت‌وگویی بین دو عارف مبتدی و منتهی فضایی نمایشی می‌آفریند که ذهن مخاطب را نسبت به درک حقیقت «معرفت» حساس می‌سازد.

۴-۴-۴. در تعلیم «انسان کامل»

در عرفان اسلامی، انسان به عنوان آیینۀ تمام‌نما و جانشین خداوند روی زمین معرفی می‌شود. از انسان به عنوان عالم صغیر در برابر جهان که عالم اکبر است، نام برده شده است؛ البته این مقام و جایگاه انسان، زمانی به او تعلق می‌گیرد که بتواند اسماء و صفات الهی را که به صورت بالقوه در وجود او تعبیه شده، بالفعل کند؛ در این حالت از او تحت عنوان انسان کامل یاد می‌شود (آشتیانی، ۱۳۷۰: ۶۱-۶۳). عبدالکریم جیلی معتقد است که

انسان کامل، قطبی است که فلک دایره وجود از اول تا آخر بر محور وجود او می‌چرخد و این انسان کامل در هر عصر و دوره‌ای فقط یک نفر است (جیلی، بی‌تا: ۷۴).

یکی از پربسامدترین مکاشفاتی که در تذکرة الاولیاء وجود دارد، رؤیت حضرت محمد (ص)، حضرت علی (ع) و حضرت خضر (ع) است (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱ و ۱۱۵ و ۲۰۸ و ۲۱۰؛ جلد ۲، ۱۱ و ۱۳ و ۷۵ و ۹۲-۹۳ و ۱۰۳ و ۱۴۹ و ۱۶۸). در متون عرفانی، حضرت محمد (ص)، حضرت علی (ع) و حضرت خضر (ع) همواره به عنوان هدایتگر و نمونه انسان کامل محسوب می‌شوند. بنابراین، یکی از کارکردهای مکاشفه در رابطه با تبیین مقام و جایگاه انسان کامل است. در یکی از حکایات تذکرة الاولیاء، بشر حافی حضرت محمد (ص) را در خواب دیده است که پیامبر (ص) به وی مژده برگزیده شدن از جانب خداوند را داده است (همان: جلد ۱، ۱۱۱). فتح موصلی نیز در مکاشفه‌ای، حضرت علی (ع) را در خواب دیده است که او را به تواضع و اعتماد به خداوند، وصیت کرده است (همان: ۲۸۴-۲۸۵). ابوبکر و راق نیز گفته است که هر یکشنبه حضرت خضر (ع) پیش او آمده است و واقعه‌ها را از هم دیگر پرسیده‌اند (همان: جلد ۲، ۹۲). از این رو، ذکر مکاشفاتی که مبتنی بر دیدار عرفا با انسان کامل است به شیوه‌ای تمثیلی اهمیت جایگاه انسان کامل، در اندیشه عرفانی را بازنمایی می‌کند و مخاطب را وامی‌دارد تا او نیز برای رسیدن به مقام انسان کامل راه و رسم عارفان و از اصول و مبانی فکری آنان پیروی کند.

۴-۲-۵. در تعلیم «ولایت»

ولایت، مشتق از واژه «ولی» به معنای قرب و دوستی است که به ولایت عامه و ولایت خاصه تقسیم می‌شود. ولایت عامه میان همه بندگان مشترک و خداوند «ولی» همه است، اما ولایت خاصه، مخصوص واصلان ارباب سلوک است که از خود فانی و به حق باقی هستند. این اولیاء در عالم اتصاف به اوصاف الهی و تخلق به اخلاق ربانی هستند (جامی، ۱۸۵۸: ۳-۴). از دیدگاه ابوطالب مکی «ولی» کسی است که به مقام فنای ذات خود رسیده و تحت اراده الهی قرار دارد. او به حق باقی و پیوسته در طاعت خداوند است و حق تعالی او را از معاصی محافظت می‌کند (مکی، ۱۳۰۶ ق: ۲۸۶).

برخی از مکاشفاتی که در تذکرة الاولیاء ذکر شده است در راستای اقناع مخاطب در فهم مقام «ولایت» است. چنان که امام شافعی نقل کرده که پیامبر (ص) را در خواب دیده است و حضرت محمد (ص) به وی فرموده است که «ای پسر! تو کیستی؟» امام شافعی جواب می‌دهد: «یا رسول الله! یکی از امت تو». حضرت نبی اکرم (ص) به امام شافعی می‌فرماید: «نزدیک آی». امام شافعی نزدیک می‌شود و پیامبر (ص) آب دهان خود را می‌گیرد و در دهان او می‌ریزد. امام شافعی می‌گوید: «من دهان باز گشادم. چنان که به لب و دهان و زبان من رسید». سپس به پیامبر (ص) به وی گفته است: «اکنون برو که برکات خدای - عزّ و جلّ - بر تو باد». امام شافعی می‌گوید: «هم در آن ساعت امیرالمؤمنین علی را - رضی الله عنه - به خواب دیدم که انگشتی خود بیرون کرد و در انگشت من کرد. تا علم نبی و ولی در من سرایت کرد» (عطار نیشابوری، ۱۹۰۵: جلد ۱، ۲۱۰). این مکاشفه با تلمیح به حوادث زندگی امام شافعی با کاربرد عنصر خواب، گفت‌وگوی او با پیامبر و امام علی در پی اقناع مخاطب برای پذیرش مقام ولایت و پیشوایی امام شافعی است.

در حکایت دیگری نقل شده است که یکی از بزرگان، پیامبر (ص) را در خواب دیده است و جنید بغدادی در نزد پیامبر (ص) نشسته است. شخصی سؤالی می‌پرسد و پیامبر (ص) می‌فرماید: «به جنید ده تا جواب گوید». شخص می‌گوید: «یا رسول الله! در حضور تو چگونه کسی جواب فتوی دهد؟». گفت: «چندان که همه انبیا را به همه امت خود مباحثات است، مرا به جنید مباحثات است» (همان: جلد ۲، ۱۳). این مکاشفه نیز ابتدا اسلوب استفهامی، سپس اسلوب شرطی احساس و اندیشه مخاطب را در پذیرش جایگاه رفیع جنید بغدادی به عنوان دارنده مقام ولایت اقناع می‌سازد؛ ضمن اینکه از طریق مقایسه‌ای که مخاطب از جایگاه والای جنید نزد پیامبر نسبت به دیگر پیروان پیامبر دارد، او را آگاهانه به تغییر رفتار و نگرش به سبک زندگی عارفان می‌کشاند.

۵. بحث و نتیجه گیری

یکی از مهم ترین مباحثی که در عرفان عملی وجود دارد، مقامات و احوال است. سالکان راه حقیقت با طی کردن مقامات و نازل شدن احوال بر قلب آن‌ها، می توانند به مرتبه فنا فی الله و بقای بالله دست پیدا کنند. از مهم ترین این مقامات می توان توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا را نام برد و از مهم ترین احوالات می توان به مراقبت، قرب، محبت، خوف، رجاء شوق، انس، اطمینان، مشاهده و یقین اشاره نمود.

بررسی حاضر نشان می دهد که عطار در تذکرة الاولیاء از مکاشفات عرفا در زمینه تعلیم مبانی عرفانی و نیز اقناع مخاطبان برای پذیرش این مفاهیم بهره برده است. به این ترتیب، عطار یا استفاده از سبک اقناعی که در نقل مکاشفات به کار گرفته است به تبیین مبانی مباحث عرفان عملی و نظری می پردازد. عطار با در نظر داشتن ارتباطی که عارف در مکاشفه با عالم غیب پیدا می کند، می کوشد به شیوه ای تمثیلی و غیرمستقیم تعریف دقیقی از هر یک از این مقامات و احوال ارائه دهد و با برانگیختن احساسات و اندیشه مخاطب، قیاس عقلی، تداعی وضعیت عارف در ذهن مخاطب و همزادپنداری با او رفتار و کردارش را دگرگون سازد. بنابراین، وی با به کارگیری شیوه های اقناعی مانند اسلوب استفهام، اسلوب شرط، روش تحذیر و تبشیر، استفاده از تمثیل و تلمیح، گفتگو و فضای نمایشی، لحن عاطفی گفتمان، ایجاز کلام و آهنگ سخن به تبیین مقامات و احوال عرفا و درجات مختلفی هر یک از مقامات و احوال پردازد. به این ترتیب، وی برای تعلیم مفهوم توحید از روش انذار و تحذیر در نقل مکاشفه بهره برده است تا بر وحدت و یگانگی خداوند تأکید کند. برای توضیح قرب مخاطب با مشاهده نمونه هایی عینی از صاحبان قرب الهی، اقناع می شود که او نیز برای درک چنین حالی رفتار و منش فکری خود را تغییر دهد. عطار به شیوه ای غیرمستقیم با ذکر مکاشفه ای که برای رجا رخ می دهد از طریق نقل فضایی اندازی و تحذیری که رجا در آن گرفتار آمده بود به مخاطب مفهوم خوف را می آموزد. در مکاشفه ای که برای ذوالنون مصری واقعه می شود به شیوه ای تمثیلی و تلمیحی مخاطب را به تحمل فقر و طمع بریدن از یاری فرومایگان، نیازمندی به حق تعالی فرامی خواند. از

این رو، می‌توان گفت مکاشفه در تذکرة الاولیاء بستری مناسب برای تعلیم به شیوه اقناعی در آثار عرفانی است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Somayeh Khademi  <http://orcid.org/0000-0002-4045-9954>

Fatemeh Zamani  <http://orcid.org/0000-0003-2686-5339>

منابع

- قرآن کریم (۱۳۶۰). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. چاپ اول. تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- آشتیانی، سید جلال الدین (۱۳۷۰). شرح بر مقدمه قیصری بر فصوص الحکم. چاپ سوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن عربی، محیی الدین (بی تا). الفتوحات المکیه. بیروت: دارالصادر.
- _____ (۱۳۶۷). رساله حقیقه الحقایق. ترجمه شاه داعی شیرازی. مصحح نجیب مایل هروی. تهران: انتشارات مولی.
- انصاری، خواجه عبدالله (۱۴۱۷ق). منازل السائرین. تصحیح علی شیروانی. تهران: انتشارات دارالعلم.
- _____ (۱۳۸۸). صد میدان. به اهتمام قاسم انصاری. تهران: انتشارات طهوری.
- بقلی شیرازی، ابومحمد روزبهان بن ابی نصرین (۱۳۷۴). شرح شطحیات. تصحیح هانری کربن. تهران: انتشارات طهوری.
- بینگلر، اتولر (۱۳۷۶). ارتباطات اقناعی. ترجمه علی رستمی. تهران: مرکز تحقیقات و سنجش برنامه‌ای صدا و سیما.

- پارسا، سید احمد، سعیدی مقدم، محمد (۱۳۹۶). «سبک اقناعی نظامی در بیان مضامین تعلیمی با تکیه بر قصاید». *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، د ۹، ش ۳۵، صص ۱-۲۶.
- حکیم آرا، محمدعلی (۱۳۷۷). «متقاعدسازی، ترعیب و وادارسازی، فرآیندی برای تغییر نگرش». *نشریه هنر هشتم*، ش ۱۰، صص ۴۷-۵۵.
- جامی، عبدالرحمان (۱۸۵۸). *نفحات الانس*. به تصحیح و لیام ناسولیس / مولوی غلام عیسی / مولوی عبد الحمید. کلکته: مطبعه لیس.
- جهانگیری، محسن (۱۳۷۵). *محبی الدین ابن عربی چهره برجسته‌ی عرفان اسلامی*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جیلی، عبدالکریم (بی تا). *الانسان الکامل*. بیروت: دارالفکر.
- داد، سیما (۱۳۸۵). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، چاپ سوم. تهران: انتشارات مروارید.
- دانشور، میترا و دیگران (۱۳۹۵). *تفکر و سواد رسانه‌ای*. جلد ۱. تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران.
- رحیمیان، سعید (۱۳۹۵). *مبانی عرفان نظری*. تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۳). «قناع هدف ارتباطات». *فصلنامه علوم اجتماعی*، د ۳، ش ۲۳، صص ۹۳-۱۱۵.
- سجادی، جعفر (۱۳۸۹). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیّرات عرفانی*. تهران: انتشارات انتشارات طهوری.
- سراج طوسی، ابونصر عبدالله بن علی (۱۳۹۴). *اللمع فی التصوّف*. به تصحیح رنولد آلن نیکلسون. ترجمه قدرت الله خیاطیان و محمود خرسندی. سمنان: انتشارات دانشگاه سمنان.
- عطار نیشابوری، فرید الدین (۱۹۰۵ م). *تذکرة الاولیاء*. تصحیح رنولد آلین نیکلسون. مطبعه لیدن: لیدن.

قشیری، ابوالقاسم (۱۳۶۷). رساله قشیریہ. با تصحیحات و استدراکات بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

قیصری، داوود (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم. به تصحیح سید جلال الدین آشتیانی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

_____ (۱۳۸۱). رسائل قیصری. تصحیح سید جلال الدین آشتیانی. تهران: انتشارات موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۸۷). اصطلاحات صوفیه. ترجمه محمد خواجهوی. تهران: انتشارات انتشارات مولی.

کاشانی، عزالدین محمود بن علی (۱۳۷۲). مصباح الهدایه مفتاح الکفایه. به اهتمام جلال الدین همائی. تهران: موسسه نشر هما.

گیل، دیوید، ادمز، بریجت (۱۳۸۴). الفبای ارتباطات. ترجمه رامین کریمیان و همکاران، ج ۱، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

مرادی، حجت الله (۱۳۸۹). اقناع سازی و ارتباطات اجتماعی. جلد ۲. تهران: نشر ساقی.

مکی، ابوطالب (۱۳۰۶ق). قوت القلوب. مصر. دارصادر: المطبعة المیمینه.

مولانا، جلال الدین محمد بلخی (۱۳۸۷). مثنوی معنوی. به اهتمام رینولد نیکلسون. تهران: انتشارات ارونند.

هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۸۷). کشف المحجوب. مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمود عابدی. تهران: انتشارات سروش.

References

- The Holy Quran*. (1981). translated by Mahdi Elahi Qomshe'i. first edition. Tehran: Islamic Propaganda Organization Publications. [In Persian].
- Ashtiani, S. J. (1991). *Commentary on the Introduction to Qaysari's Fusous al-Hakam*. Third edition. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].

- Ansari, Kh. A. (1993). *Manazil al-Sa'irin*. Edited by Ali Shirvani. Tehran: Dar al-Elam Publications. [In Persian].
- _____. (1968). *Sad Maidan*. Edited by Qasim Ansari. Tehran: Tahouri Publications. [In Persian].
- Attar Neyshaburi, F. (1905). *Tazkirat al-Awliya*. Edited by Reynold Allyn Nicholson. Leiden Press: Leiden Publications. [In Persian].
- Baqli Shirazi, A. M. (1954). *Commentary on the Shattiyah*. Edited by Henry Corbin. Tehran: Tahouri Publications. [In Persian].
- Bingler, O. (1997). *Persuasive Communication*. translated by Ali Rostami. Tehran: Research and Program Evaluation Center of the Iranian Broadcasting Corporation Publications. [In Persian].
- Dad, S. (2006). *Dictionary of Literary Terms*. Third Edition, Tehran: Morvarid Publications. [In Persian].
- Daneshvar, M. (2016). *Thinking and Media Literacy*. Vol. 1. Tehran: Jap and Iranian Textbook Publishing Company Publications. [In Persian].
- Gill, D, & Bridgette, A. (2005). *The Alphabet of Communication*. translated by Ramin Karimian and colleagues, vol. 1, Tehran: Media Studies and Research Center Publications. [In Persian].
- Hakim-Ara, M. A. (1998), "Convincibility, Intimidation and Compulsion, A Process for Changing Attitudes", *Eighth Art Magazine*, (10), 47-55. [In Persian].
- Ibn Arabi, M. (Beita). *Al-Futuhāt al-Makkiyyah*. Beirut: Dar al-Sader Publications. [In Arabic].
- _____. (1988). *Treatise on the Truth of the Realities*. Translated by Shah Da'i Shirazi. Edited by Najib Mayel Haravi. Tehran: Mawli Publications. [In Persian].
- Jami, A.R. (1858). *The Breaths of Humanity*. Edited by William Nasulis / Maulvi Ghulam Issa / Maulvi Abdul Hamid. Calcutta: Lycee Press Publications. [In Persian].

- Jahangiri, M. (1996). *Muhyiddin Ibn Arabi, a Prominent Figure of Islamic Mysticism. Fourth edition*. Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian].
- Jili, A. K. (Beta). *Al-Insan Al-Kamil*. Beirut: Dar Al-Fekr Publications. [In Arabic].
- Rahimian, S. (2016). *Fundamentals of Theoretical Mysticism*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
- Kashani, A. (1988). *Sufi terminology*. Translated by Muhammad Khajovi. Tehran: Mawli Publications. [In Persian].
- Kashani, I. (1993). *Misbah al-Hidayah Miftah al-Kifayah*. edited by Jalal al-Din Homaie. Tehran: Homa Publishing House. [In Persian].
- Moradi, H. (2009). *Persuasion and Social Communication*. vol. 2. Tehran: Saqi Publishing House. [In Persian].
- Makki, A. T. (1996). *The Power of Hearts*. Egypt. Dar Sadar: Al-Mutabe'a al-Maymineh Publications. [In Arabic].
- Maulana, J. (2008). *Ma'nawi Ma'nawi*. edited by Reynold Nicholson. Tehran: Arvand Publishing House. [In Persian].
- Parsa, S. A & Saeedi Moghadam, M. (1997). "The Military Persuasive Style in Expressing Educational Themes Based on Poems", *Educational Literature Research Journal*, 9 (35),1-26. [In Persian].
- Qoshiri, A. (1988). *Risale-i Qoshiriyyah*. with corrections and additions by Badi' al-Zaman Foruzanfar. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Qeysari, D. (1996). *Sharh Fuss al-Hakam*. Edited by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company. [In Persian].
- _____. (1982). *Rasa'il al-Qaysari*. Edited by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani. Tehran: Iranian Philosophy and Wisdom Research Institute Publications. [In Persian].

- Sarukhani, B. (2004). "Persuasion: The Purpose of Communication," *Social Sciences Quarterly*, 3 (23), 93-115. [In Persian].
- Sajjadi, J. (2009). *Dictionary of Mystical Terms and Expressions*. Tehran: Tahouri Publications. [In Persian].
- Siraj Tusi, A. N. (2015). *The Lustre of Sufism*. Edited by Reynolds Nicholson. Translated by Qodratollah Khayatian and Mahmoud Khorsandi. Semnan: Semnan University Press Publications. [In Persian].
- Hajveiri, A.H. (2008). *Kashf al-Mahjoob*. Introduction, corrections and comments by Mahmoud Abedi. Tehran: Soroush Publishing House. [In Persian]



استناد به این مقاله: خادمی، سمیه، زمانی، فاطمه. (۱۴۰۴). سبک اقناعی مکاشفات تذکرةالاولیاء در تعلیم مبانی عرفان عملی و نظری، *عرفان پژوهی در ادبیات*، (۷)، ۴، ۱۰۷-۱۴۸.

Doi: 10.22054/msil.2025.81320.1132



Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.